

Dünya İnsan Bilimleri Dergisi

World Journal of Human Sciences

ISSN: 2717-6665

Ocak 2024

Cilt/Volume: 2024

Sayı/Issue: 1

İfade Özgürlüğüne Genel Bir Bakış

A General Overview To Freedom Of Expression

Erdem Sağar*

Özet

İnsanı diğer canlılardan ayıran en önemli özellik düşünebilme yetisidir. İnsan, bu yeti sayesinde iç dünyasında çeşitli fikir ve düşünceler üretebilmektedir. Ancak yalnızca kişinin iç dünyasında kalan, bir başka deyişle dış dünya ile paylaşılmayan fikir ve düşünceler anlamsız kalır. Fikir ve düşünceleri anlamlı kılan onları dış dünya ile paylaşmaktır. İşte bu noktada ifade özgürlüğü önem kazanmaktadır. Çünkü bu özgürlük temelde düşüncelerin serbestçe dışa vurulabilmesini konu alır ve insanı insan yapan düşünebilme yetisine anlam kazandırır. Keza bu önemi sebebiyle ifade özgürlüğü, insan haklarına ilişkin uluslararası sözleşmelerin ve anayasaların neredeyse hepsinde koruma altına alınmıştır. Yapılan çalışmada da ifade özgürlüğünün önemi ile birlikte ulusal ve uluslararası mevzuattaki mevcut konumu göz önünde bulundurulmuş ve bu hakka ilişkin okuyucuda genel bir fikir oluşturulması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: İfade Özgürlüğü, Düşünce Özgürlüğü, Düşünceyi Açıklama Özgürlüğü, Konuşma Özgürlüğü, İnsan Hakları.

* **Sorumlu Yazar/Corresponding author:** Doktorant, erdemsagar1@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-2711-7439.

Atıf/Citation: Sağar, E. (2024). İfade Özgürlüğüne Genel Bir Bakış. *Dünya İnsan Bilimleri Dergisi*. 2024 (1), 57-75.

Abstract

The faculty of thought distinguishes humans from other living creatures. Humans develop various thoughts and ideas thanks to this faculty. Yet, thoughts and ideas that are not shared with people lose their meaning. Thoughts and ideas serve their purpose only when shared with others. In this regard, freedom of expression becomes crucial as it is essentially about free expression of thoughts, which accentuates the faculty of thought, the very thing that makes us human. Freedom of expression is protected under nearly all international contracts and constitutions relating to basic human rights. The aim of this article is to provide the reader with a general idea about the basic human right of freedom of expression by demonstrating its significance, and current place in national and international legislations.

Keywords: Freedom of Expression, Freedom of Thought, Freedom to Declare Ideas and Opinions, Freedom of Speech, Human Rights

Giriş

“Zayıfa acımak doğaya ihanettir” der Adolf Hitler (Wikiquote, 2023). Peki ya gerçekten zayıf olana merhametli davranılırsa bu doğa kanunlarına riayet edilmediği anlamını mı taşır? Bu sorunun cevabı insan düşünebilme yetisine sahip olmasaydı şüphesiz evet olurdu. Ancak insanlar diğer canlılardan farklı olarak düşünebilme ve akıl ve mantık doğrultusunda hareket edebilme kabiliyetine haizdirler. Bu sebeple diğer canlılar içgüdüleri gereği zayıf olan bireyi elemeye meyilli iken insanın akli ve mantığı buna engel olur. Bir başka deyişle insan düşünme ve düşündükleri doğrultusunda hareket edebilme yeteneği sayesinde diğer canlılardan ayrılır, farklı ve üstün bir yerde konumlanır.

İfade özgürlüğü ise bu insana has düşündüklerini ifade edebilme sürecini konu alır. İnsan ifade özgürlüğü ile insan olur, ifade özgürlüğünün olmadığı bir yerde insanın diğer canlılardan bir farkı kalmaz. Bu bakımdan ifade özgürlüğü kutsal bir misyona sahiptir.

Ancak ifade özgürlüğünün insanı insan yaptığı ve mukaddes bir değere sahip olduğu şeklindeki açıklamalar söz konusu özgürlüğün insanlığın başlangıcından beri var olduğu şeklinde yorumlanmamalıdır. Çünkü ifade özgürlüğü zaman içinde çokça tartışılmış ve bu hakkın bir temel insan hakkı olarak kabul edilmesi çok sancılı olmuştur. Zira Yunan tanrılarına inanmadığını söylediği için zehirlenen Sokrates’ten, dünya güneş etrafında dönüyor dediği için Kilise tarafından diri diri yakılan Giordano Bruno’ya, padişahı hedef alan hiciv çalışmaları için idam edilen Nef’i’den, mumyalamanın insanları öbür dünyaya göndermede bir araç olmadığını söylediği için katledilen Mısırlı Amentebat’a birçok kişi yalnızca düşündüklerini ifade ettikleri için öldürülmüştür (Şenödeyici, 2010: 329; Kaya, 2019).

Neyse ki insan hakları için verilen uzun ve çetin mücadeleler sonuç vermiş, bireylerin sırf insan olmasından mütevellit “insan hakları” olarak adlandırılan birtakım haklara sahip olduğu konusunda uzlaşmıştır (Torun, 2017: 417; Hekimoğlu, 2003: 77). Bu uzlaşma hali ise, insan haklarının ulusal ve uluslararası alanda korunmasını beraberinde getirmiştir. Bu çerçevede koruma altına alınan hak ve özgürlüklerden birisi de ifade özgürlüğü olmuştur. Keza uluslararası alana bakıldığında ifade özgürlüğü insan haklarına ilişkin uluslararası sözleşmelerde birincil olarak düzenlenmiş vaziyettedir. Ulusal bağlamda ise, bu hakkın birçok anayasal metinde açık ve geniş bir şekilde koruma altına alındığı görülmektedir (Stone, 2012: 406). Hatta öyle ki hangi kıtaya gidilirse gidilsin ifade özgürlüğünün düzenlendiği bir anayasa kolaylıkla bulunabilmektedir (Stone, 2012: 406).

İşte ifade özgürlüğünün gerek insanlık açısından gerekse hukuksal açısından arz ettiği bu ehemmiyet, kanımızda söz konusu hakkın ne anlama geldiğinin temel bir biçimde açıklanması gerektiği fikrini uyandırmıştır. Bu bağlamda çalışmanın ilk bölümünde ifade özgürlüğünün önemi irdelenirken, ikinci bölümünde ifade özgürlüğünün bir hak mı yoksa bir özgürlük mü olduğu sorusuna cevap aranmıştır. Ardından üçüncü bölümde ifade özgürlüğünün süre gelen terminoloji sorunu incelenmiştir. Dördüncü bölümde ise ifade özgürlüğünün kurucu unsurları ile ifade ve düşünce özgürlükleri arasındaki ilişki, çeşitli yaklaşımlar ve konuya ilişkin görüşlerimiz ile birlikte ele alınarak açıklanmıştır. Beşinci ve son bölümde tüm bu anlatılanlar ışığında ifade özgürlüğü kısaca tanımlanmaya çalışılmıştır. Bu sayede okuyucuda ifade özgürlüğüne ilişkin genel bir bakış açısı kazandırılması amaçlanmıştır.

1. İfade Özgürlüğünün Önemi

İnsan olmak düşünmek ve düşündüklerini ifade etmekle başlar (Kaygısız, 2015: 100; Aslan ve Dağdeviren, 2012: 168; Çınar Özkan, 2019: 555). Zira insan yarattığı tüm çevreyi düşünme ve düşündüklerini dışa vurabilme yeteneğine borçludur. İfade özgürlüğü de insanı diğer canlılardan ayırarak üst bir noktada konumlayan ve yalnızca insana özgü olan bu fiilleri konu alır. Sadece bu bile ifade özgürlüğünün insanoğlu için ne kadar önemli bir özgürlük olduğunu ispata yeter bir argümandır.

Aynı zamanda salt özgürlük olarak düşünüldüğünde ifade özgürlüğünün tüm özgürlükler için bir temel teşkil ettiği söylenilebilir (Bozkurt ve Dost, 2002: 48). Aşağıda da inceleyeceğimiz üzere özgürlük hukuktan önce bir kavramdır, serbest insan fiilinden ibarettir (Gözler, 2018: 62-73). Bir özgürlük olarak ifade özgürlüğü ise insanların düşündüklerini ifade edebilme serbestisidir. Bu serbesti sayesinde insanlar hak ve özgürlükleri düşünmüş, açıklayıp tartışmış ve hukuk düzeninin koruması altına almıştır (Bozkurt ve Dost, 2002: 48). Kısacası hak ve özgürlüklerin ortaya çıkışı salt özgürlükten ibaret olan ifade özgürlüğü sayesinde olmuştur.

İfade özgürlüğü bireylerin kendisini geliştirmesi bağlamında da önem arz eder (Kuzu, 2001: 248, Aslan ve Dağdeviren, 2012: 167). Düşünmekte ve düşüncelerini açıklamakta özgür olmayan bir kimse kendini bulamaz, başka insanların esiri olur, dünyasının muhteviyatı başkalarının fikirlerinin eriştiği yere kadar uzanır (Bozkurt ve Dost, 2002: 49). Bunun aksine düşünen, düşündüklerini açıklayan, tartışan insan kendini bulur, başkasının fikirlerinin hegemonyasında değil, kendi seçtiği doğrudan öz benliği ile birlikte var olur. Bu yüzden ki Decartes, “Düşünüyorum, öyleyse varım” der.

Diğer taraftan ifade özgürlüğü demokratik ulusların olmazsa olmaz şartıdır (Gül, 2019; 109; Bozkurt ve Dost, 2002: 48; Işık, 2022:736; Abdulkakimoğulları, 2006: 58). Muhasır medeniyet olmaya giden yolda en önemli araçtır. Gerçekten bakıldığında ifade özgürlüğüne önem veren toplumların medeni ölkeler olduğu görülürken vermeyenlerin ise az gelişmiş ölkeler olduğuna rastlanmaktadır (Yayla, 2009: 123). Bunun nedeni ifade özgürlüğünün demokrasilerin temeli olan fikir rekabetine ortam hazırlayarak, birden çok seçenek içinden kişiye istediği doğruyu seçme imkanını getirmesinden kaynaklanmaktadır (Bozkurt ve Dost, 2002: 49). Bu fikre paralel olarak Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi de ifade özgürlüğünü, demokratik bir toplumun temel dayanaklarından biri olarak görmekte, bireyin ve toplumun kendini gerçekleştirebilmesinin temel koşullarından biri olduğunu vurgulamaktadır¹.

Son olarak ifade özgürlüğü birçok hürriyet için *sine qua non* (olmazsa olmaz) ögedir; bu hakların üzerine kurulduğu “kaynak hak” pozisyonundadır (Korkmaz, 2000: 119; Öngüç, 2020: 588; Bozkurt ve Dost, 2002: 48; Aras, 2021; 5). Şöyle ki bir düşünce basın-yayın araçlarıyla alınıyor veya yayılıyorsa basın özgürlüğünden; kitle iletişim araçlarıyla alınıyor veya yayılıyorsa haberleşme özgürlüğünden; kutsal konularda alınıyor veya yayılıyorsa din, vicdan ve ibadet özgürlüğünden; bilimsel veya sanatsal faaliyetler aracılığıyla alınıyor veya yayılıyorsa bilim ve sanat özgürlüğünden; bir araya gelinerek kollektif bir yolla alınıyor veya yayılıyorsa toplantı veya dernek kurma özgürlüğünden söz edilir (Korkmaz,2000: 119-120; Bozkurt ve Dost, 2002: 48).

2. İfade Etmek Bir Hak mıdır Yoksa Bir Özgürlük Müdür?

İfade etmenin bir hak mı yoksa bir özgürlük mü olduğunun tespiti için hak ve özgürlük kavramları arasındaki ilişkiyi incelemek gerekmektedir.

Özgürlük kavramı ilk kez Yunanca’da özgür anlamına gelen “*eleutheros*” deyimiyile kullanılmış olup, Latince üst sınıf insan olmasından mütevellit özgür olan kimse manasına gelen “*liber*” sözcüğü ile kendi isteği ile hareket eden, köle olmayan anlamlarını taşıyan “*libertas*” kelimelerinden türemiştir (Kale, 1992:753; Özlem, 2014: 87). Sözlük anlamı itibariyle özgürlük, herhangi sınırlama, baskı altında kalmaksızın düşünme veya davranma anlamına gelmektedir (TDK, 2021). Metafiziksel felsefe özgürlüğü “*Bir şeyin kendisi dışındaki bir şey veya etkiyle belirlenmemiş olma hali.*” olarak tanımlar (Özlem, 2014: 87). Ünlü filozof Thomas Hobbes ise “Leviathan” adlı eserinde özgürlüğü; “*dış engellerin yokluğu*” olarak

¹ AIHM Müller ve Diğerleri/İsviçre, B. No. 10737/84, T. 24.04.1988, para.33, Erişim adresi: <https://hudoc.echr.coe.int/tur#%7B%22documentcollectionid%22:%7B%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22%7D%7D> (Erişim tarihi: 20.04.2023)

açıklamıştır (Hobbes, 1651: 161). Kant’a göre özgürlük ilerlemenin ve aydınlanmanın yegâne ölçütüdür (Çetinkıran Balcı, 2018: 21). Bu ölçüt ise akli her yönüyle ve her bakımdan çekinmeden “kitlelerin önünde apaçık olarak” kullanılması özgürlüğünden başka bir şey değildir (Çetinkıran Balcı, 2018: 21). Aristo’ya göre en genel haliyle özgürlük, insanın zorla ya da bilgisizlikten değil, bilerek ve isteyerek kendi kontrolüyle tercihte veya eylemde bulunma olanağıdır (Adugit, 2013: 69). İslam hukuku ise bu kavramı “*kişinin kendisine ve başkasına zarar vermeyecek şeyleri yapabilmesi*” olarak tanımlar (Demir, 2016: 517). Yapılan tanımlar bunlarla sınırlı olmamakla birlikte, özgürlük kavramına ilişkin halihazırda birçok tanım yapılmış haldedir. Bu durum özgürlüğün katı tarif kalıpları içine sığmayan çok yönlü bir kavram olmasının doğal sonucudur (Kapani, 2013:4-5). Kapani bu durumu ışığı renklerine ayıran prizmaya benzeterek açıklar (Kapani, 2013:4). Ona göre özgürlük bir prizmadır ve insanlar bu prizmaya bakarak kendi perspektifinden gördüğü renkleri tasvir eder (Kapani, 2013:4). Böylelikle özgürlük çok değişik anlam ve bağlamlarda hayat bulur (Kapani, 2013:4).

Özgürlüğün konusunu konuşmak, seyahat etmek, üremek, şarkı söylemek gibi tabii insan fiilleri oluşturur². Ancak insanların fiillerini icra edebiliyor olması özgürlüğün var olduğu anlamına gelmez (Gözler, 2018: 62-73). Özgürlüğün varlığına ilişkin yegâne ölçüt bu eylemlerin dışardan gelen bir zorlama olmaksızın serbest bir biçimde yapılabilmesi olmasından geçer (Gözler, 2018: 62-73). Bu serbestlik ise hukuk düzeninin sağladığı bir lütuf değil, insanın varlığıyla başlayan bir bağımsızlık halidir. Yani bir insan bir eylemi dışsal bir zorlama olmaksızın gerçekleştirme veya gerçekleştirilmeme iradesine sahipse özgürdür (Öğütçü, 2005: 559; İnanç ve Yazıcı, 2018: 137). Bu iradenin hukuk düzeni tarafından tanınmasına veya düzenlenmesine gerek olmayıp, insan sırf insan olduğu için buna sahiptir (Gözler, 2018: 62-73). Ne var ki anayasalarda ve kanunlarda özgürlüklerin düzenlendiğine ve diğer özgürlüklerle çatışmasının engellenmek için sınırlandırıldığına rastlanmaktadır. Hukuk düzeninin bu müdahalesiyle özgürlükler hak haline dönüşür. Çünkü hak “insanların hukuk düzeni tarafından güvence altına alınan özgürlükleri”nden başka bir şey değildir.

Konuyu ifade özgürlüğü açısından değerlendirecek olursak: İfade etmek iç dünyada var olan düşüncelerin elverişli vasıtalar aracılığıyla dış dünyayla paylaşılması anlamına gelen tabii bir insan fiilidir. Bu insan fiili serbestçe icra edilebiliyorsa artık ifade özgürlüğünden bahsedilir. Örneğin, bir kimse serbest bir şekilde istek ve arzularını dile getirme imkanına sahipse o kişinin ifade özgürlüğüne sahip olduğunu söyleyebiliriz. Dikkat edilirse burada ifade özgürlüğü, hukuki bir kavram olmayıp sadece serbest gerçekleştirilebilen insan fiilinden ibarettir. Ancak

² Konuyla ilgili daha detaylı bilgi için bkz. (Gözler, 2018)

ifade özgürlüğü hukuk düzeni tarafından düzenlenirse bu kavram artık bir hak haline gelir. Zira özgürlükler hukuk düzeninden önce de var iken haklar kaynağını hukuk düzeninden alır (Gözler, 2018: 62-73). Bu bakımdan ifade özgürlüğü hukuk düzeni tarafından tanınır ve düzenlenir ise artık karşımıza bir hak olarak çıkar.

3. İfade Özgürlüğünün Terminoloji Sorunu

İfade özgürlüğünün hem ulusal hem de uluslararası mevzuatta açık ve geniş biçimde düzenlendiğini belirtmiştik. Ancak bu durum, söz konusu hakkın var olan terminoloji sorununu göz ardı edilebilir kılmamaktadır. Çünkü ulusal-uluslararası metinlerde ve içtihatlarda ifade özgürlüğü yerine çok farklı kavramların kullanıldığına rastlanmaktadır. Örneğin Alman doktrininde ifade özgürlüğü yerine “düşüncenin serbestçe açıklanması ve yayılması özgürlüğü”, “düşünce özgürlüğü”, “iletişim özgürlüğü” gibi kavramların kullanıldığı görülmektedir (Korkmaz, 2004: 6). Benzer şekilde Türk doktrininde “ifade özgürlüğü”, “düşünce özgürlüğü”, “düşünceyi açıklama özgürlüğü” gibi kavramlar tamamen iç içe geçmiş vaziyettedir. Bunlardan başka Amerikan Yüksek Mahkemesi, kararlarında ifade özgürlüğünü “konuşma özgürlüğü” kavramı ile eş tutar ve bu kavramları birbirlerinin yerine kullanır (Korkmaz, 2004: 7). Hindistan Anayasası’nda ise ifade özgürlüğü ve konuşma özgürlüğü kavramları ayrı ayrı zikredilmek suretiyle aynı madde içinde koruma altına alınmış haldedir³.

Verilen örnekler göz önünde bulundurulduğunda bu konuya ilişkin bir kavramsal belirsizliğin olduğu rahatlıkla söylenebilir. Bu noktada yapılan çalışmada diğer kavramlar yerine neden bizatihi olarak ifade özgürlüğünün tercih edildiği açıklanmalıdır.

Öncelikle belirtelim ki ifade özgürlüğü kendi yerine kullanılan tüm kavramlarla bir organik bağ içerisinde. Çünkü bu kavramlar düşüncelerin dış dünyada var olmasına giden yolda farklı birer insan eylemini konu alarak düşüncelerin dış dünyada var olma sürecini koruma altına alma çabasıdır. Dolayısıyla bu kavramlardan herhangi birinin ifade özgürlüğü yerine kullanılmasında herhangi bir sakınca yoktur, yanlış olduğu da ileri sürülemez. Ancak yine de bize göre ifade özgürlüğü kavramı diğer kavramlardan bir adım daha öndedir. Bunun sebebini doktrinde ifade özgürlüğü yerine kullanılan “düşünce özgürlüğü”, “konuşma özgürlüğü”, “düşünceleri açıklama özgürlüğü” ve “anlatım özgürlüğü” kavramları ile birlikte ele alarak açıklayalım.

Doktrinde düşünce özgürlüğü ve ifade özgürlüğü kavramları birbirlerinin yerine geçecek biçimde kullanıldığına sıkça rastlanılır. Hatta öyle ki kimi yazarlar düşünce

³ Bkz. Hindistan Anayasası, [Çevrimiçi]. Erişim Adresi: <https://legislative.gov.in/constitution-of-india/> (Erişim Tarihi: 18.05.2023).

özgürlüğünün sahip olunan düşüncelerin serbestçe açıklanmasından başka bir şey olmadığını vurgular (Tanilli, 1990, akt: Özalp, 2012: 11-12; Bahçe ve Demir, 2017: 43). Ancak ifade özgürlüğü ve düşünce özgürlüğü her ne kadar birbirleriyle çok yakın ilişki içerisindedirlerse de bir o kadar da farklı şeylerdir (Korkmaz, 2004: 31; Tumay, 2019: 123). Düşünce özgürlüğü kişinin iç dünyasında bir düşüncenin oluşması aşamasını koruma altına alırken, ifade özgürlüğü düşüncelerin dış dünyada var olmasıyla ilgilendir. Ama esas olarak ifade edilmeyen, dış dünyayla paylaşılmayan düşünce, bilgi veya kanaat ancak kişinin iç dünyasında anlamlıdır (Erdem, 1998: 9). Düşüncelerin dış dünyada anlam kazanması yalnızca bunların dışa vurulması yani ifade edilmesi sayesinde olur. Bu sebeple sadece kişinin iç dünyasını ele almaktan ibaret olan “düşünce özgürlüğü” kavramı yerine, düşüncelerin anlam kazandığı “ifade etme” eylemini ön plana çıkaran “ifade özgürlüğü”nü tercih etmek kanımızca daha isabetlidir.

Peki ya düşüncelerin dış dünyada var olmasını konu alıyor olmasına rağmen “düşünceyi açıklama özgürlüğü”, “konuşma özgürlüğü”, “anlatım özgürlüğü” gibi kavramları neden tercih etmedik? Bu soruya ilk olarak “konuşma özgürlüğü” kavramı açısından cevap verelim. İfade özgürlüğü, konuşma özgürlüğünden daha kapsamlı bir kavramdır (Doğan, 2022: 887). Zira aşağıda detaylıca inceleyeceğimiz üzere düşünceler yalnızca konuşarak değil, yazı, resim, davranış gibi birçok araç vasıtasıyla dile getirilebilir. Ne var ki “konuşma özgürlüğü” düşüncelerin dışa vurulmasını konuşma eylemiyle sınırlar. Ama altını çizelim ki düşüncelerin açıklanması tüm araç ve yöntemleriyle birlikte korunmaya muhtaçtır. Bu bakımdan konuşma özgürlüğü yerine tüm araç ve yöntemlerini kapsayacak biçimde koruyan ifade özgürlüğü kavramının tercih edilmesi bizce daha münasiptir.

“Düşünceleri açıklama özgürlüğü” veya “anlatım özgürlüğü” kavramlarına gelecek olursak; ifade özgürlüğü, toplum içinde klişe haline gelmiş bir kavramdır. Çünkü ifade özgürlüğü denilince hukuk insanı olsun olmasın ne kastedildiği muhataplarca kolaylıkla anlaşılabilir. Buna karşın aynı şeyi “anlatım özgürlüğü” ve “düşünceleri açıklama özgürlüğü” açısından söylemek pek mümkün değildir. Bununla beraber uluslararası metinlerde geçen “*freedom of expression*” deyişi Türkçe mânâsıyla ifade özgürlüğünü tam olarak karşılar vaziyettedir. Bu sebeplerden ötürü bahsi geçen kavramlar yerine “ifade özgürlüğü” kavramının kullanılması daha uygundur.

4. İfade Özgürlüğünün Unsurları

Doktrinde kimi yazarlar “düşünce özgürlüğü”, “bilgi edinme özgürlüğü”, “kanaat özgürlüğü”, “düşünceleri açıklama özgürlüğü” gibi kavramların ifade özgürlüğünün kurucu unsurlarını oluşturduğunu öne sürerken kimi yazarlar bahsi geçen özgürlüklerin aslında

düşünce özgürlüğünün kurucu unsurları olduğunu savunmaktadır. Görüldüğü üzere ifade ve düşünce özgürlüklerinin unsurlarının ne olduğuna ilişkin bir belirsizlik hakimdir. İfade özgürlüğünün kurucu unsurlarını ifade özgürlüğü ile düşünce özgürlüğü arasındaki ilişkiyi de dikkate alarak açıklamaya çalışalım.

4.1. İfade Özgürlüğü - Düşünce Özgürlüğü İlişkisi

Yukarıda da belirttiğimiz üzere ifade özgürlüğü ve düşünce özgürlüğü arasında bir kavramsal kargaşa mevcuttur. Söz konusu özgürlükler arasındaki kargaşa ve bunun sonucu olarak işbu özgürlüklerin kurucu unsurlarında ortaya çıkan belirsizlik hali genelde es geçilen ancak mutlak surette açıklamaya muhtaç bir durumdur.

Bahsedilen kavramsal kargaşanın asıl sebebi hukuk otoritelerince ifade özgürlüğü ve düşünce özgürlüğü arasındaki ilişkinin farklı biçimlerde algılanarak anılan özgürlüklerin değişik anlam ve kapsamlarda açıklanmaya çalışılmasından kaynaklanmaktadır (Duymaz, 2013: 1368-1369). Bu ilişkinin belirlenmesinde genel olarak üç farklı yaklaşım ön plana çıktığı görülmektedir (Duymaz, 2013: 1368-1369). Bunlardan ilki ifade özgürlüğü ve düşünce özgürlüğü arasındaki ilişkiyi bu özgürlüklerin Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS) başta olmak üzere bazı insan hakları sözleşmelerinde düzenleniş biçimi etrafında açıklayan yaklaşımdır (Duymaz, 2013: 1368-1369). İkinci yaklaşım bu ilişkiyi 1961 Anayasası'ndan kalma bir anlayışla tasvir etmeye çalışır (Duymaz, 2013: 1368-1369). Son ve Türk hukuk doktrininde pek karşılık bulmayan yaklaşım ise bu ilişkinin Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi ışığında tanımlanmasıdır⁴. Biz burada Türk doktrininde pek karşılık bulmayan üçüncü yaklaşımdan ziyade ilk iki yaklaşımın üzerinde duracağız.

4.1.1. AİHS ve Bazı İnsan Hakları Sözleşmesi Etrafında İfade Özgürlüğü – Düşünce Özgürlüğü İlişkisini Ele Alan Yaklaşım

İlk yaklaşım düşünce özgürlüğü – ifade özgürlüğü ilişkisini ve bunların unsurlarını Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi başta olmak üzere bir grup evrensel insan hakları sözleşmesinde söz konusu özgürlüklerin düzenleniş biçimine göre açıklar ve unsurlarını buna göre belirler.

Söz konusu uluslararası metinlerde düşünce özgürlüğü, ifade özgürlüğü için bir unsur veyahut da ön koşul olmaktan ziyade daha çok din ve vicdan özgürlüğünün tamamlayıcısı niteliğindedir (Duymaz, 2013: 1368-1369). Örneğin düşünce özgürlüğü Avrupa İnsan Hakları

⁴ Detaylı bilgi için bkz. (Duymaz, 2013)

Sözleşmesi'nin 9. Maddesinde din ve vicdan özgürlüğü ile birlikte düzenlenmişken ifade özgürlüğü düşünce özgürlüğünden bağımsız olarak 10. maddede koruma altına alınmıştır. Aynı durumun İnsan Hakları Evrensel Beyanamesi'nin 18 ve 19. Maddelerinde de var olduğu görülmektedir.

Özellikle ifade özgürlüğünün AİHS'deki düzenleniş tarzından yola çıkan işbu yaklaşımın savunucuları her ne kadar düşünce özgürlüğünün ifade özgürlüğü ile vazgeçilmez bir ilişkisi olduğunu ortaya koysalar da düşüncelerin oluşmasından açıklanmasına kadar çok geniş bir süreci yalnızca “ifade özgürlüğü” kavramına sığdırırlar (Sunay, 2001: 7; Gümüş, 2013:130-131; Tümay, 2019: 123). Bununla birlikte ifade özgürlüğünün unsurlarını tıpkı AİHS madde 10'daki “...*ifade özgürlüğü...kanaat özgürlüğünü ve haber ve görüş alma ve de verme özgürlüğünü de kapsar.*” ibaresinde gösterildiği gibi “haber alma ve görüş alma veya verme özgürlüğü”, “kanaat özgürlüğü” ve “düşünceleri açıklama özgürlüğü” olarak düşünce özgürlüğüne hiç değinmeksizin açıklarlar⁵ (Erdem, 2022:70-77; Sunay, 2001:49-73; Orallı, 2022: 547; Sunay, 2015: 98; İnanç ve Yazıcı, 2018: 142-143).

4.1.2. 1961 Anayasasından Kalma Bir Anlayışla İfade Özgürlüğü – Düşünce Özgürlüğü İlişkisini Ele Alan Yaklaşım

Türk doktrinindeki bir diğer yaklaşım ise ifade ve düşünce özgürlükleri arasındaki ilişkiyi 1961 Anayasası'ndan kalma bir anlayışla ele alırken bunların unsurlarını da yine aynı çerçevede açıklamaya çalışır.

1961 Anayasası'nda düşünme ve düşündüklerini açıklama süreci düşünce özgürlüğü adı altında tek bir maddede (m.20) koruma altına alınmıştı. Ancak o dönem Anayasa Mahkemesi (AYM), anayasada düşünce ve açıklama süreçlerinin tek bir maddede düzenlenmesine karşın kararlarında iki aşamalı bir hukuk sürecinin varlığına dikkat çekiyordu (Sunay, 2001: 31; Turhan, 1988: 98). Mahkemeye göre bir yanda kişinin iç alemini ilgilendiren bu yüzden herhangi bir sınırlamaya tabi tutulamayan mutlak ve sınırsız düşüncelerin oluşması aşaması mevcut iken diğer tarafta paylaşılarak dış dünyası haline getirilmiş bu sebeple de belli esas ve kurallara tabi tutulabilecek düşüncelerin açıklanması aşaması mevcuttu⁶. Mahkeme'nin bu tutumu 1982 Anayasa'sında düşünce özgürlüğü ve ifade özgürlüğünün farklı kapsam ve

⁵ Anayasa Mahkemesi'nin bu yaklaşıma paralel kararları mevcuttur. “...*ifade özgürlüğü, sadece “düşünce ve kanaate sahip olma” özgürlüğünü değil aynı zamanda sahip olunan “düşünce ve kanaati (görüşü) açıklama ve yayma”, buna bağlı olarak “haber veya görüş alma ve verme” özgürlüklerini de kapsamaktadır.*” AYM, Yaman Akdeniz ve Diğerleri, B. No: 2014/3986, T.02.04.2014, para.33, Erişim adresi: <https://kararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/BB/2014/3986> (Erişim tarihi: 03.05.2023)

⁶ AYM, E. 1963/ 7 K. 1963/72 T.29.03.1963 (Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi: 199), AYM, E.1963/17 K.1963/84, T. 08.04.1963 (Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi: 216)

sınırlarda tanınmasında rol oynadı (Sunay, 2001: 31). Öyle ki 1982 Anayasasında düşünce özgürlüğü ifade özgürlüğünden farklı olarak 25. maddede mutlak ve sınırsız olarak koruma altına alınırken ifade özgürlüğü 26. maddede belli sınırlamalara tabi tutulacak şekilde düzenlendi. 1982 Anayasası'nın gerekçesinde bu durum söz konusu özgürlüklerin nitelikleri ve sonuçları bakımından birbirlerinden farklı olmasıyla açıklandı⁷.

1982 Anayasasında düşünce ve ifade özgürlüklerinin birbirlerinden bağımsız bir biçimde ele alınmasına karşın günümüzde tıpkı 1961 Anayasası döneminde olduğu gibi düşüncelerin oluşması ve açıklanması sürecini yalnızca düşünce özgürlüğü kavramının içinde açıklayan bir yaklaşım söz konusudur (Abdiimamoğlu, 1998: 5-10; Örselli, 2003: 39; Korkmaz, 2004: 19-20; Ercan, 2022: 32). Bu yaklaşıma göre düşünce özgürlüğü bir üst kavramdır ve içinde haber, fikir ve bilgi edinme özgürlüğü, kanaat özgürlüğü ve ifade özgürlüğünü barındırır (Abdiimamoğlu, 1998: 5-10; Örselli, 2003: 39; Korkmaz, 2004: 19-20; Tanör ve Yüzbaşıoğlu, 2002: 170). Görüldüğü üzere bu yaklaşım içinde ifade özgürlüğü, düşünce özgürlüğünün unsurlarından olan alt kavramdan başka bir şey değildir.

4.2. Değerlendirme

Bize göre düşünce özgürlüğü-ifade özgürlüğü ilişkisi ve buna bağlı olarak söz konusu özgürlüklerin unsurlarını oluşturan diğer özgürlükler düşünce ve ifade özgürlüklerinin özünde yatan fenomenler etrafında ele alınmalıdır.

Düşünce denilince akla gelen ilk fenomen düşünmektir. Gerçekten de düşünmek bir düşüncenin oluşması için gerekli bir koşuldur. Düşünme olmadan düşünce olmaz. Bu bağlamda düşünme özgürlüğü düşünce özgürlüğünün bir unsuru kendini gösterir, bir düşüncenin için oluşması için şart olan düşünme faaliyetini konu alır. Ne var ki düşünme özgürlüğünün verimli bir şekilde kullanılabilmesi için objektif gerçekler, değer yargıları, olay bildirimleri gibi düşünsel ham maddelere ihtiyaç vardır (Korkmaz, 2004: 21). Zira kişilerin düşünceleri diğer kimselerin fikirleri, olaylar ve gerçekler etrafında oluşur, gelişir ve değişir. İşte bu noktada haber, fikir ve bilgi edinme özgürlüğü düşünce özgürlüğünün bir unsuru olarak ortaya çıkar ve düşüncelerin oluşması için gerekli ham maddeye ulaşmada aracılık eder (Sunay, 2001: 49; Kaboğlu, 2002: 336).

Düşünce özgürlüğü kapsamında değerlendirilmesi gereken bir başka hürriyet ise kanaat özgürlüğüdür. Belirtelim ki kanaat özgürlüğü düşünce özgürlüğünün diğer unsurlarının aksine

⁷ "Madde ile bu hürriyet, «Düşünceyi açıklama» hürriyetinden ayrılmıştır. Gerçekten bu iki hürriyet her ne kadar birbiriyle bağlantılı ise de nitelikleri ve sonuçları bakımından birbirinden farklıdır" Bkz. Türkiye Cumhuriyeti Anayasası (Gerekeeli), [Çevrimiçi]. Erişim Adresi: <https://www.anayasa.gov.tr/tr/yayinlar/gerekeeli-anayasa/> Erişim Tarihi: 05.05.2023).

belli bir aşamayı konu almaz. O düşüncelerin oluşmasından açıklanmasına giden yoldaki sürecin tümünde vardır. Öyle ki kanaat özgürlüğünün güvencesi düşüncenin oluşmasından önce başlayarak düşüncenin açıklanmasının sınırlarına kadar uzanır. Ancak yine de asıl konusu henüz açıklanmamış düşünceler olduğu için düşünce özgürlüğünün içinde kalır.

Kanaat özgürlüğünün iki fonksiyonu vardır. Bunlardan ilki kişinin istediği düşünce veya kanaati seçebilmesi ya da benimseyebilmesidir. Gerçekten de erişilen haber, fikir ve bilgilerin akıl ve mantığın süzgecinden geçirilmesiyle birlikte zihinde birçok seçenek belirir. Kişi bu seçeneklerden inandığını tercih ederek ve seçtiği doğru ışığında yaşayarak kendi kaderini çizme iradesine kavuşur. Şayet bu seçeneklerden dilediğini seçemez, benimseyemez ve yaşayamazsa kendisi olamaz. Yani kişinin benliğini oluşturabilmesi için istediği doğruyu seçebilmesi elzemdir. Tam da bu noktada kanaat özgürlüğü devreye girer ve kişilerin istediği seçeneği tercih etme olanağını tehdit eden faktörlere karşı mücadeleyi gerekli kılar (Kaboğlu, 1993: 46; Kaboğlu, 2002: 336-337). Bu yüzdendir ki doktrinde kanaat özgürlüğü kişinin arzu ettiği doğruyu seçme ve içselleştirme hürriyeti olarak tanımlanır (Sunay, 2001:56-57; Tanör, 1969: 25; Kılınç, 2010: 438-439).

Kanaat özgürlüğünün ikinci fonksiyonu kişilerin düşüncelerini açıklamaya zorlanmamasını konu alır. Bu işlevi sebebiyle kanaat özgürlüğüne “konuşmama özgürlüğü” de denmektedir (Tanör, 1969: 25; Sunay, 2001: 57). Dikkat edilirse burada kişinin düşüncelerini dış dünyada paylaşmaktansa kendi iradesiyle iç dünyasında tutması söz konusudur. Bu bakımdan kanaat özgürlüğünün ifade özgürlüğünün negatif boyutunu temsil ettiği yönünde bir değerlendirme yapılabilir. (Mecit ve Mecit, 2018:834; Bahçe ve Demir, 2017: 49).

Bu aşamaya dek düşünceler kişinin iç dünyasındaki idelerden ibarettir. Düşünme özgürlüğü; haber, fikir ve bilgi edinme özgürlüğü ve kanaat özgürlüğü ile beraber düşünce özgürlüğünün güvence altına aldığı bu iç düşünümsele süreç düşüncelerin açıklanmasıyla birlikte artık yerini ifade özgürlüğüne bırakır. Çünkü burada kişilerin iç dünyasındaki düşünceler paylaşılarak dış dünyanın parçası haline getirilmiştir. Dolayısıyla artık bu noktadan itibaren ifade özgürlüğü ve ifade özgürlüğünün özünde yatan fenomenlere bakılmalıdır.

İfade özgürlüğünün kalbinde ifade etme eylemi yatar. İfade etmek sözlük anlamı itibarıyla “anlatmak” anlamına gelirken “anlatmak” kelimesinin sözlük karşılığında “izah etmek”, “açıklama yapmak”, “açıklamada bulunmak” gibi kavramlar vardır (TDK, 2021). Yani ifade özgürlüğünü oluşturan fenomenler daha çok deklarasyona ilişkindir. Gelgelelim doktrinde düşüncelerin oluşmasından açıklanmasına kadar geniş bir sürecin ifade özgürlüğünün içine

sığdırılmaya çalışıldığı grlmektedir⁸. Altı çizilmelidir ki bu süreç sadece ifade özgürlüğüne mal edilemeyecek kadar kapsamlı bir süreç olup salt düşüncelerin açıklanmasına yönelik fenomenler burada yetersiz kalır. şöyle ki ifade özgürlüğü işlerlik kazanabilmek için bir süjeye muhtaçtır. Açıklanacak bir şey olmadıktan sonra bir açıklama yapılması da söz konusu olamaz. İfade özgürlüğüne bu süje ise düşünce özgürlüğü tarafından sağlanır. Bu açıdan ifade özgürlüğünün düşünce özgürlüğüne muhtaç olduğu söylenebilir. Ancak yine de bu durum düşünce özgürlüğünün ifade özgürlüğünü kapsadığı şeklinde yorumlanamaz. Çünkü diğer taraftan düşünce özgürlüğü de dış dünyada anlam kazanabilmek için ifade özgürlüğüne ihtiyaç duymaktadır. Dolayısıyla bu özgürlükleri birbirlerinin kapsamı içine sokmak ya da birbirlerinden ayırmak pek mümkün değildir. Bu sebeple biz ifade-düşünce özgürlüklerinden hangisi diğerini kapsar şeklinde bir tartışmaya girmektense ikisinin birbirleri için *sine qua non* (olmazsa olmaz) nitelikte olduğunu söylemenin daha doğru olacağını düşünüyoruz.

Düşünce ve ifade özgürlükleri her ne kadar birbiriyle irtibatlı ve iltisaklı iki hürriyet olsa da esas olarak bunların iki farklı özgürlük olduğu da unutulmamalıdır⁹. Keza daha önce de belirttiğimiz üzere düşünce özgürlüğünün konu alanı düşüncelerin oluşmasından başlayıp düşüncelerin dış dünya ile paylaşılmasına kadar uzanırken ifade özgürlüğü düşüncelerin dış dünya ile paylaşılmasından sonra gündeme gelir. Öte yandan düşünce ve ifade özgürlükleri, süjeleri olan düşüncelerin hukukun konusu olabilmesi bakımından da birbirinden ayrılırlar. Bunun sebebi yalnızca dış dünyada var olan insan davranışlarının hukukun konusuna olabilecek olmasından kaynaklanmaktadır (Kaboğlu, 2002: 334). Buna göre düşünce özgürlüğünün ham maddesi olan düşünceler, henüz dış dünya bir varlık kazanmadığı için hukukun konu alanı dışındadır. Dolayısıyla da hukuk düzeni tarafından bu düşüncelere ilişkin herhangi bir müdahalede bulunulamaz. Ne var ki aynı düşünceler dış dünya ile paylaşılması durumunda hukukun konusu olacağından bunlara ilişkin bir hukuksal müdahale gündeme gelebilir.

5. İfade zgrlğ Nedir?

“İfade zgrlğ nedir?” sorusuna verilecek kesin bir tanım yoktur (Bozkurt ve Dost, 2002:47-48). Nitekim doktrinde bu özgürlüğünün ne olduğu sorusuna gerek düşünce özgürlüğünü bir st kavram olarak kabul eden yaklaşım tarafından gerekse düşüncelerin oluşmasından

⁸ Ancak yine de tekrar edelim, eğer düşünme ve düşündüklerini ifade etmeye kadar uzanan bu geniş süreç mutlaka tek bir kavram içine sığdırılacaksa bunun düşünceleri somutlaştırarak dış dünyada anlam kazandıran ve böylelikle düşüncelerin hukukun konusu olmasını sağlayan “ifade özgürlüğü” kavramına hasredilmesinin daha uygun olacağı kanaatindeyiz.

⁹ Benzer şekilde Korkmaz her ne kadar düşünce ve düşünceyi açıklama özgürlükleri arasında sıkı bir birliktelik olsa da bu durumun anılan özgürlüklerin iki farklı özgürlük oldukları gerçeğini ortadan kaldırmayacağını belirtmiştir. (Korkmaz, 2004: 31)

açıklanmasına kadar geçen süreci yalnızca ifade özgürlüğü kavramı içine sığdıran yaklaşım tarafından birçok cevap verilmiştir¹⁰. Bu tanımları burada tekrar zikrederek çalışmayı şişirmek yerine biz direkt olarak ifade özgürlüğünün bizim için ne anlama geldiğini açıklamak istiyoruz.

Yukarıda açıkladığımız üzere düşünce ve ifade özgürlükleri birbirine muhtaç iki hürriyettir. Öyle ki ifade özgürlüğü, konusunu oluşturacak “düşünce ham maddesi” için düşünce özgürlüğüne muhtaç iken düşünce özgürlüğü de güvencesi altında oluşan düşüncelerin dış dünyada anlam kazanabilmesi noktasında ifade özgürlüğüne gereksinim duyar. Gelgelelim bu karşılıklı muhtaçlık durumu aynı anda tecelli etmez. Zira düşüncelerin oluşması ve açıklanması bir süreçtir. Bu süreç içerisinde önce gündeme gelen ise düşünce özgürlüğüdür. Gerçekten de ifade edilecek bir düşünce olmadan düşüncelerin açıklanması safhasına geçilemez. Yani düşünce özgürlüğü ifade özgürlüğüne giden yolda öncül bir koşul niteliğindedir. Bu yüzden ifade özgürlüğü tanımlanacaksa ilk olarak ifade özgürlüğünün öncül koşulu olan düşünce özgürlüğünün tanımlanması gerekmektedir.

Bize göre düşünce özgürlüğü “kişilerin serbestçe fikir edinebilmesi ve bunları geliştirerek dış dünya ile paylaşmaya hazır hale getirilmesi serbestisi” anlamına gelir. Bu bağlamda ifade özgürlüğü ise “düşünce özgürlüğünün güvencesi sayesinde temin edilen öz düşüncelerin elverişli araçlarla dış dünyaya aktarılması hakkı” olarak tanımlanabilir.

Sonuç

İnsanı diğer canlılardan ayıran düşünme ve düşündükleri doğrultusunda hareket edebilme kabiliyetidir. İfade özgürlüğü de bu insanı diğer canlılardan farklı ve üstün bir yerde konumlayan düşündüklerini ifade etme yeteneğini konu alan bir insan hakkıdır. Belirtelim ki ifade özgürlüğünün önemi yalnızca bundan ibaret değildir. Zira bu özgürlük tüm hak ve özgürlükler için temel teşkil ederken diğer yandan kişilerin ve toplumların gelişmesi, demokrasinin işlerliğini sürdürebilmesi noktasında olmazsa olmaz bir unsur olarak karşımıza çıkar. Bu sebeple de söz konusu özgürlüğün, ulusal ve uluslararası metinlerde birincil nitelikte düzenlendiği görülmektedir.

Ne var ki bu metinlerde ifade özgürlüğü tek bir şekilde değil, çok farklı anlam ve kapsamlarda tasvir edilmiştir. Nitekim kimi kaynaklarda ifade özgürlüğü düşüncelerin oluşmasından açıklanmasına kadar çok geniş bir süreci koruma altına alacak şekilde açıklanırken bazı kaynaklarda söz konusu özgürlük yalnızca düşüncelerin açıklanması safhasına hasredilmiş vaziyettedir. Bunun yanında ifade özgürlüğü yerine “düşünce özgürlüğü”

¹⁰ Doktrinde düşünce ve ifade özgürlükleri için yapılan tanımlardan bazıları için bkz. (Duran, 2006: 60; Kaboğlu, 2002: 334; Tanör, 1969: 15; Örselli, 2009: 224-225; Korkmaz, 2004:32-34)

“düşünceyi açıklama özgürlüğü”, “anlatım özgürlüğü” gibi çok farklı terimlerin kullanıldığına da rastlanılmaktadır.

Görüldüğü üzere ifade özgürlüğünün ne olduğuna ilişkin bir fikir birliğine ulaşılamamıştır. Aynı durum ifade özgürlüğünün kurucu unsurlarının belirlenmesinde de söz konusudur. Keza doktrindeki bazı yazarlar “bilgi edinme özgürlüğü”, “kanaat özgürlüğü”, “düşünceleri açıklama özgürlüğü” gibi kavramların ifade özgürlüğünün kurucu unsurlarını teşkil ettiğini savunurken diğer yazarlar bu özgürlüklerin esasen düşünce özgürlüğünün unsurları olduğunu öne sürmektedir.

Bize göre düşüncelerin açıklanması iki boyutlu bir süreçtir: İlk boyutta düşünce özgürlüğü unsurları olan düşünme özgürlüğü; haber, fikir ve bilgi edinme özgürlüğü ve kanaat özgürlüğü ile birlikte bulunur. Bu çerçevede düşüncelerin oluşmasını hazırlayan dış belirleyicilere ulaşabilme imkanını, muhakeme edebilme kabiliyetini ve düşünceleri dış dünyada var edebilme iradesini koruma altına alır. İkinci boyutta ise düşünce özgürlüğü kapsamında oluşan düşüncelerin dış dünya ile paylaşılması söz konusudur. İfade özgürlüğü de tam bu aşamada devreye girer ve hukuk düzenince belirlenen kurallar dahilinde düşüncelerin deklare edilmesi hakkını muhataplara tanır.

Sözün özü düşünce özgürlüğü kişinin iç dünyası ile ilgilenir iken ifade özgürlüğü düşüncelerin dış dünyada var olmasını konu alır. Bu sebeple düşünce ve ifade özgürlüğünün aynı şeyler oldukları söylenemez. Ancak belirtelim ki düşüncelerin oluşmasından açıklanmasına kadar geçen tüm süreç hukuk düzeni tarafından koruma altına alınacaksa bunun yalnızca “ifade özgürlüğü” kavramı çerçevesinde yapılmasında herhangi bir sakınca yoktur. Çünkü bir düşünceyi açıklayabilmek için önce o düşüncenin kişinin iç dünyasında var olması gerektiği su götürmez bir gerçektir. Bununla birlikte düşünce özgürlüğü zaten hukukun müdahale etmesinin mümkün olmadığı tinsel bir alan içinde yer almaktadır. Bu sebeplerden ötürü hukuk metinlerinde düşünce özgürlüğü kavramına ayrıca yer verilmesinde kayda değer bir fayda bulunmadığı kanaatindeyiz.

Kaynakça

- [Wikiquote]. (2023, Mayıs 9) Adolf Hitler. Erişim adresi: https://tr.wikiquote.org/wiki/Adolf_Hitler
- Abdiimamoğlu, K. (1998). Genel Olarak Düşünce Özgürlüğü ve 1982 Anayasası'nda Düşünce ve Düşünceyi Açıklama Özgürlüğünün Sınırlandırılması Rejimi. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi
- Abdulahakimoğulları, E. (2006). Siyasal Partiler İçin İfade Özgürlüğünün Anlamı, *Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, X(1-2), s.55-81.
- Adugit, Y. (2013). Özgürlüğün Kısa Tarihi. *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, (16), s.63-94.
- Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi, (1992). 2. Baskı, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi
- Aras, B. (2021). Hakim ve Savcıların İfade Özgürlüğünün Sınırları ve Bundan Dolayı Disiplin Soruşturmalarına Tabi Tutulmaları, *Yeditepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 18(1), 1-47.
- Aslan, E. ve Dağdeviren, F. (2012). Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararları Çerçevesinde Düşünceyi Açıklama Özgürlüğü. *İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi*, 15(1), s.167-177.
- Bahçe, A. ve Demir, A. (2017). İfade Özgürlüğünün Teorik Boyutu ve Türk Hukukunda İfade Özgürlüğü, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 4(2), s.41-80.
- Bozkurt, E. ve Dost, S. (2002). Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarında İfade Özgürlüğü ve Türkiye, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 7(1), s.47-74.
- Çetinkıran Balcı, E. (2018) İsteme Özgürlüğünden Eylem Özgürlüğüne: Kant'ın Özgürlük Görüşü, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 35(1), s.20-32.
- Çınar Özkan, S. (2019). AİHM İçtihatları Işığında Danıştay Kararlarında İfade Özgürlüğü, *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*. 9(2), s.553-586.
- Demir, A. (2016). İslamda İnsan Hakları, içinde II. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri, Fethi Gedikli (Ed). İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, s.517-533.
- Doğan, O. K. (2022). Dilenmek Bir İnsan Hakkı Mıdır? İfade Özgürlüğü Kapsamında Karşılaştırmalı Bir Çalışma. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. 71(2), s.885-910.
- Duran, H. (2006). İfade Özgürlüğü ve Türkiye. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 14(1), s.57-81.

- Duymaz, E. (2013). İfade Özgürlüğünün Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi Çerçevesinde Korunması Üzerine Bir İnceleme. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 17(2), s.1367-1404.
- Ercan, M. (2022). Yargının Kamuoyu Tarafından Denetlenmesi Perspektifinde Düşünce Özgürlüğü ve Düşünce Özgürlüğünün Sınırlanması Sorunu, Yayınlanmamış Doktora Tezi
- Erdem, B. (2022). The Elements of Freedom of Expression in the Light of the European Convention on Human Rights, *European Journal of Interdisciplinary Studies* 8(2), s.70-80.
- Erdem, F.H. (1998). Düşünce Özgürlüğü ve Demokrasi, *Ankara Barosu Dergisi*, 1, s.5-36.
- Gözler, K. (2018). İnsan Hakları Hukuku, 2. Baskı, Bursa: Ekin Basım Yayım Dağıtım.
- Gül, C. (2019). AIHM Kararlarında İfade ve Medya Özgürlüğünün Sınırlandırılması Kriterleri. *Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 14(1), s.105-126.
- Gümüş, T. A. (2013). Dink/Türkiye Kararı Çerçevesinde İfade Hürriyeti. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 21(1). s.129-163.
- Hekimoğlu, M. M. (2003). İnsan Haklarının Tarihsel Perspektif İçerisindeki Gelişimi. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 1(1), s.73-92.
- Hindistan Anayasası, [Çevrimiçi]. Erişim Adresi: <https://legislative.gov.in/constitution-of-india/> (Erişim Tarihi: 18.05.2023).
- Hobbes, T. (1651). Leviathan, Erişim adersi: http://files.libertyfund.org/files/869/0161_Bk.pdf (Erişim Tarihi 27.05.2021)
- Işık, T. (2022). Cumhurbaşkanına Hakaret Suçu ve İfade Özgürlüğü. *Yeditepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 19(2), s.735-774
- İnanç, H. ve Yazıcı, B. (2018). Kavramsal ve Kuramsal Boyutlarıyla İnsan Hakları ve İfade Özgürlüğüne Sosyo-Politik Bir Bakış, *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, (70), s.132-147.
- Kaboğlu, İ. Ö. (1993). Düşünce Özgürlüğü (Avrupa Ölçütleri ve Türkiye), *İnsan Hakları Yıllığı*, 15, s.45-53.
- Kaboğlu, İ., Ö. (2002). Özgürlükler Hukuku, 6. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi
- Kale, N. (1992). Potansiyel Özgürlükten Eylemsel Özgürlüğe, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 25(2), s. 753-761.
- Kapanı, M. (2013). Kamu Hürriyetleri, 7. Baskı, Ankara: Yetkin Yayınları.

- Kaya, B. (2019). Nasıl Gerizekalı Olduk [Çevrimiçi]. Erişim adresi: <https://www.gaziantepusula.com/makale/10333951/baris-kaya/nasil-geri-zekali-olduk> (Erişim tarihi: 03.04.2023)
- Kaygısız, Ü. (2015). Düşünce Özgürlüğüne Verilen Önem Açısından Hukuk Sistemlerine Kavramsal Bir Yaklaşım. *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, (52), s.99-100.
- Kılınç, D. (2010). Türk Hukukunda ve Mukayeseli Hukukta İnternet Sitelerine Erişimin Engellenmesi ve İfade Hürriyeti. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 14(2), s.407-454.
- Korkmaz, Ö. (2000). Düşünce Özgürlüğü ve Sınırları. *Dokuz Eylül Üniversitesi Yayını*, Prof.Dr. Seyfullah EDİZ'e Armağan, s. 117-150.
- Korkmaz, Ö. (2004). *Düşünce Özgürlüğü ve Sınırları*. Yayınlanmış Doktora Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi.1
- Kuzu, B. (2001). Düşünceleri Açıklama Özgürlüğü Alanında Geldiğimiz Nokta. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 59(1-2), s.247-334.
- Orallı, L. E. (2022). Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde İfade Özgürlüğü ve Sınırları, *TESAM Akademi Dergisi*, 9(2), s.537-570.
- Öğütçü, M. (2005). Doğal Hukuk ve Pozitif Hukuk Işığında İnsan Hakları Alanındaki Bazı Kavramlar, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 7, s.555-616.
- Öngüç, B. (2020). Şiddet İçerikli Söylemler Bakımından İfade Özgürlüğünün Sınırlandırılması: AİHM Kararları Işığında Kısa Bir Değerlendirme, *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 11(2), s.587-599
- Örselli, E. (2003). 19 Mart 2001 Tarihli Ulusal Program ve Türkiye'de Düşünce Özgürlüğü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Selçuk Üniversitesi.
- Örselli, E. (2009). Ulusal Program ve Türkiye'de Düşünce Özgürlüğü, *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 9(17), s.218-236.
- Özalp, E. (2012). İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi Kararlarında Düşünce Özgürlüğü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi.
- Özlem, D. (2014). Ahlakta, Hukukta ve Siyasette Özgürlük Kavramı Üstüne, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 72(1), s.87-94.
- Stone A. (2012). The Comparative Constitutional Law of Freedom of Expression, içinde Tom Ginsburg ve Rosalind Dixon (Ed.), *Research Handbook in Comparative Constitutional Law*, Cheltenham: Edward Elgar Publishing.

- Sunay, R. (2001). Avrupa Sözleşmesinde ve Türk Anayasasında İfade Hürriyetinin Muhtevası ve Sınırları, Ankara: Liberal Düşünce Topluluğu
- Sunay, Z. A. (2015). AİHM ve Danıştay Kararları Işığında Radyo ve Televizyon Yayınlarının Önceden Durdurulması Suretiyle İfade Özgürlüğünün Sınırlandırılması, *Anadolu Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1(2), s.95-117
- Şenödeyici, Ö. (2010). Nefî ve Gürcü Mehmed Paşa Mücadelesinin Tarihî ve Edebî Boyutları. *Gazi Türkiyat*, 1(6), s.319-332.
- Tanör, B. (1969). Siyasi Düşünce Hürriyeti ve 1961 Türk Anayasası, 1. Baskı, İstanbul: Öncü Kitabevi
- Tanör, B. ve Yüzbaşıoğlu, N. (2002). 1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku (2001 Anayasa Değişikliklerine Göre), 3. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları
- TDK Güncel Türkçe Sözlük, [Çevrimiçi]. Erişim adresi: <https://sozluk.gov.tr/>. (Erişim Tarihi: 27.05.2021).
- Torun, Y. (2017). İnsan Hakları. *Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi*, (16), s.415-424.
- Tumay, M. (2019). Demokratik Toplumda İfade Özgürlüğü Kavramı, İçeriği Ve Sınırlarının Belirlenmesi Sorunu, *Süleyman Demirel Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 9(2), s.117-130.
- Turhan, M. (1988). Düşünce Özgürlüğü ve 1982 Anayasası, *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 4(1), s.87-117.
- Türkiye Cumhuriyeti Anayasası (Gerekçeli), [Çevrimiçi]. Erişim Adresi: <https://www.anayasa.gov.tr/tr/yayinlar/gerekceli-anayasa/> Erişim Tarihi: 05.05.2023).
- [Wikipedia]. (2015, Eylül 24) Harry Houdini. [Wiki Makalesi]. Erişim adresi: https://en.wikipedia.org/wiki/Harry_Houdini
- Yayla, A. (2009). İfade Hürriyeti Nedir, Niçin Gereklidir?, *Liberal Düşünce Dergisi*, (50), s.159-175.